

«КАТЕРИНА» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ЕКФРАСИС

Вікторія Лебович

Екфрасис – це явище, до якого останнім часом все більше і більше звертаються літературознавці різних країн, адже воно співвідноситься із модерністським синтезом мистецтв. Прикладом класичного екфрасиса є яскравий та детальний опис щиту, який викував Ахілові Гефест, що подається більш ніж у 120 рядках у вісімнадцятій пісні «Ілліади» Гомера.

Само слово «екфрасис» походить від давньогрецького «виказую, виражаю» і означає вербальний опис будь-якого твору мистецтва або архітектури у літературному тексті.

Історія поняття давня. Екфрасис був важливим елементом греко-римської риторики та належав до арсеналу описової літератури, тобто був прикрашений описом у самому художньому творі, сприймався як відступ, що ніби переривав твір (див. Геллер 2002: 5). «Саме в епоху еллінізму виникає окремий жанр, основою якого є творча інтерпретація певного твору мистецтва, – екфразис, тобто художній опис пам'ятників мистецтва, що передбачав не лише сюжетну характеристику їх змісту, але й каталогізацію різних прийомів, використаних майстрами, тобто являв собою гармонійне поєднання аналітичного та інтерпретаційного підходу до твору мистецтва» – пише Н.І. Астрахан у своїй статті «Аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору в контексті античної естетики» (Астрахан 2006).

На початку нашої ери саме завдяки софістам екфрасис став одним із головних жанрів тогочасного ораторського мистецтва. А в епоху пізнього ренесансу та бароко, спираючись на приклад софістів, живопис вважали «німою поезією», а поезію «промовистим малярством» (див. Лессінг 1968: 56).

З того часу екфрасис то воскресає, то відходить на задній план, але теорія поняття екфрасису ще далеко остаточно не розроблена, проблему діалогу літератури, музичного, архітектурного й образотворчого мистецтв не можна вважати достатньо вивченою.

Вчені намагаються теоретично визначити це явище, все більше досліджень з'являється про використання екфрасису в творчості окремих письменників. Відомий дослідник екфрасису Леонід Геллер пропонує використовувати це поняття у більш широкому розумінні, ніж відтворення одного мистецтва засобами іншого. Він відрізняє «взаємозв'язок мистецтв» від інтермедіальності, яку Ганс Лунд поділяє на три форми: комбінацію, тобто взаємодію літератури та пластичних мистецтв, інтергацію, тобто візуальну форму словесного мистецтва та трансформацію, що і є екфрасисом у вузькому розумінні цього поняття (див. Хадынская 2004).

В українській літературі екфрасис також існує з давніх часів і виконує важливі функції у творах різних авторів.

Невичерпним джерелом для дослідження екфрасису є поетична та художня спадщина Тараса Шевченка, особливо його рання лірика, адже в цей період поет зробив багато ілюстрацій до своїх літературних творів. «Історія світової культури знає мало прикладів, коли в одній особі так блискуче поєднуються поетичне і художнє обдарування. До таких феноменів належить Тарас Шевченко», – писав мистецтвознавець Юрій Беличко (Беличко 1985: 21).

Чи не найвідомішою є картина-ілюстрація до поеми «Катерина», одного з творів, які увійшли у першу збірку літературних творів поета «Кобзар», що з'явився друком у 1840 році. Поема була написана за спогадами Івана Сошенка під час їхнього спільного проживання на Васильєвському острові у Петербурзі з 24 листопада 1838 року до 18 лютого 1839 року: Шевченко «то співає, то пише собі щось та все до мене пристає: „А послухай, Соха, чи воно так до ладу буде?” Та й почне читать свою „Катерину” (он в это время писал ее)», – згадував Іван Сошенко (Чалый 1882: 31–32). Шевченко присвятив «Катерину» В.А. Жуковському на пам'ять про день його викупу з кріпацтва, у якому російський поет відіграв велику роль.

35. КАТЕРИНА.
Олія. Київ 1842.

Через чотири роки, у 1842 році, Шевченко написав картину «Катерина» олією на полотні розміром 93,5 на 77 сантиметрів. Праворуч знизу чорною фарбою стоїть дата і підпис автора: 1842. Т. Шевченко, а під ними червоною фарбою здійснено ще й другий авторський підпис. Сьогодні картина знаходиться у Київському державному музеї Т.Г. Шевченка.

Картина була написана в той період розвитку українського живопису, який автор-упорядник альбому «Український живопис. Сто вибраних творів» Юрій Беличко описав так: «Картина розвитку мистецтва першої половини століття не була однозначною. Пануючим у цей час був класицизм, але паралельно з ним чи в його надрах розвивався романтизм, закладалися підвалини реалізму як стилю. Демократично настроєні художники саме в реалізмі бачили справжній шлях розвитку мистецтва. Характерно, що визначний представник російського класицизму, професор Петербурзької Академії Мистецтв К. Брюллов з прихильністю ставився до прагнення учнів, зокрема Т. Шевченка і В. Штернберга, правдиво відображати життя народу» (Беличко 1985: 7).

Тарас Шевченко намагався правдиво відобразити життя українського народу і у поемі, і на картині. Про те, що Шевченко у поемі безпосередньо з життя взяв драматичний епізод вигнання Катерини батьками, згадував П.О. Попов: «В разговоре я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести „Катерина” – что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это – так; это – такой был случай» (Мациевич 1895: 47).

Тема простої дівчини, що стає жертвою спокусника – представника вищого суспільного стану – у другій половині XVIII – першій половині XIX століття присутня у багатьох літературах. І Шевченко знав багато цих творів. Читав він і Річарсона, і «Бедную Лизу» Карамзіна, і «Сердешну Оксану» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Деякі дослідники вважають, що Шевченко написав свою поему під безпосереднім враженням від повісті Квітки «Сердешна Оксана»: «З листування Є.П. Гребінки з Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком відомо, що останній написав свою повість восени 1838 року, а наприкінці грудня 1838 або на початку січня 1839 року її вже одержав Є.П. Гребінка для публікації в альманасі „Ластівка”, який він тоді готував. Саме в цей час Шевченко, який допомагав Є.П. Гребінці готувати альманах до друку, очевидно, прочитав „Сердешну Оксану”. Враження від читання і могло стати безпосереднім творчим імпульсом до написання „Катерини” (збіг окремих деталей і ситуацій в обох творах підтверджує це припущення)» (<http://izbornyky.org.ua/shevchenko/shev158.htm>).

Але лист Квітки-Основ'яненка, у якому він пише Шевченкові про отримання «Кобзаря», свідчить про інше: «Я его прижал к сердцу, потому что очень уважаю Вас и Ваши мысли крепко ложатся мне на душу. А вот „Катерина”, вот так Катерина! Красиво, (...) красиво! Больше не смею говорить. Вот так-то москалики-военные обдуривают наших девчаток! Написал и я „Сердешну Оксану”, вот точненько как Ваша „Катерина”. Прочтете, когда пан Гребенка напечатает. Как же мы одно думали про бедных девчаток и про изуверов-москалей...» (Квітка-Основ'яненко 1981: 267).

Про те, як «москалики обдурюють дівчаток» усі думають однаково. Цю думку повторює та підкреслює Тарас Шевченко і у повісті «Близнецы» у 1855 році: «В городе Нежине квартировал армейский пехотный полк NN. В этот полк был переведен мой приятель и поселился

в белой хатке с садиком и цветничком, как раз против греческого кладбища. В первый же день он заметил в цветнике такой цветок, что у него и слюнки потекли. Этот очаровательный цветок была красавица на самой заре жизни и одно-единственное добро беднейшего вдового старика мещанина Макухи. Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели. И я не намерен утруждать вас повторением тысячи и одной, к несчастью, не вымышленной, повести или поэмы в этом плачевном роде, начиная с „Эды” Баратынского и кончая „Катериной” Ш[евченко] и „Сердечной Оксаной” Основьяненка. Продолжение и конец решительно один и тот же» (Шевченко 1963, 4: 74).

Своєрідним екфрасисом картини «Катерина» можна вважати цей уривок із повісті «Близнецы», так само як і початок поеми «Катерина», який Н. Добролюбов у своїй статті «Кобзарь Тараса Шевченко» у 1860 році назвав «добродушным обращением» (Добролюбов 1952: 542):

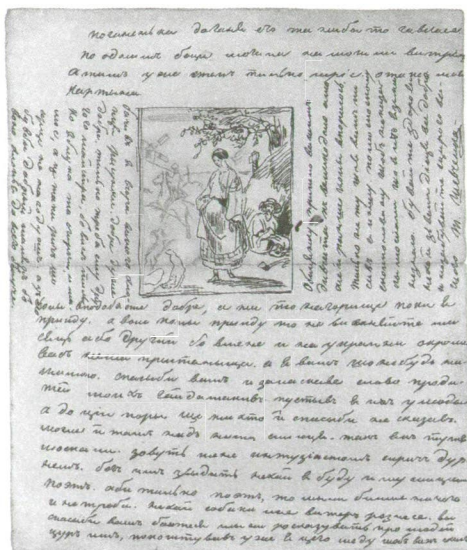
*«Кохайтесь чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люди,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине»* (Шевченко 1963, 1: 21).

У цих восьми рядках та реченнях «Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели. (...) Продолжение и конец решительно один и тот же» закодowana уся трагедія української дівчини, так яскраво відображена мовою образотворчого мистецтва на полотні «Катерина». Одним із провідних засобів, характерним як для літературної, так і для художньої творчості Тараса Шевченко, широко використаним і у поемі, і на картині, є контраст.

Окремі епізоди, ліричні відступи поеми також створюють екфрастичний опис картини, яка відображає момент розставання дівчини з москалем. На картині ми не бачимо поневірянь бідної української дівчини, її страждань, страждань її батьків та сина, так само як немає цих описів ні в повісті «Близнецы», ні у перших рядках поеми. Але напружений драматизм композиції картини віщує їх. «Якщо в поемі образ

дівчини поданий в еволюції, то картина зображає лише один момент у житті Катерини, який завдяки талантові художника виходить за межі твору, дає багатий матеріал нашій уяві, примушує бачити не лише один епізод, а й дальшу долю героїні» (Тарахан-Бережа 1985: 47).

Та крім літературного, існує ще й епістолярний екфрасис полотна, адже про створення картини Т.Г. Шевченко 25 січня 1843 року повідомляє у листі українського поміщика-мецената Г.С. Тарновського: «...намалював я се літо дві картини і сховав, думав, що ви приїдете, бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував. Але Скобелев таки пронишпорив і одну вимантачив, а друга ще в мене, а щоб і ця не помандрувала за яким-небудь москалем (бо це, бачте, моя „Катерина”), то я думаю послать її до вас, а що вона буде коштувать, то це вже ваше діло, хоч кусок сала, то й це добре на чужині. Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тільки не плаче та підіймає передню червону запашчину, бо вже, знаєте, трошки тее..., а москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга – собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина» (Шевченко 1964: 23). Крім екфрастичного опису Шевченко у листі зробив також схематичний начерк своєї картини.

251. КАТЕРИНА.
Нарис картини. Олівець, чорнило. 251 1843.

Дослідникам ще не вдалося остаточно визначити про яку картину Шевченко пише, що її «принишпорив» та «вимантажив» комендант Петропавлівської фортеці Іван Скобелев. Д. Антонович говорить про спорідненість картини «Катерина» та акварелі Шевченка «Циганка-ворожка», та стверджує, що саме «Циганка-ворожка» була ескізом до тієї картини. С. Раєвський, заперечуючи це твердження, ратує за автоілюстрацію до поеми «Слепая», яку Шевченко зробив у 1841 році: «На першому плані ми бачимо героїню свята обжикків, що веде в ньому перед. Вона в тому самому святковому вбранні, що й Катерина до найменших подробиць, з тотожною поставою статури і подібним, як у „Сикстинської мадони“, положенням ніг (про що Ю. Беличко зауважує: „Не випадково Катерина ступає так, як Марія в “Сикстинській мадонні” Рафаеля, – багатозначна аналогія!” (Беличко 1985: 21)) і спущених у відчаї рук, які підтримують фартушок». Раєвський підкреслює подібності у трактовці заднього плану картини та ескізу також (див. Раєвський 1968: 215–221).

271. «СЛЕПАЯ», «ИСТОРИЯ СУВОРОВА». ЭСКИЗЫ ТА НАЧЕРКИ.
Олександр, село, три» (1842).

Катерину, жертву спокусника-москаля, можна вважати наскрізним мотивом у творчості Шевченка, зустрічається він ще й в інших творах, крім вищенаведених.

«Мар'яна-черниця» (1841)

*«Аж ось з хлопцем старий кробзар,
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого; а дитина!
Сердешина дитина!
Обідране; ледви-ледви
Несе ноженята...*

(достеменний син Катрусі)» (Шевченко 1963, 1: 146).

«Три літа» (1845)

*«Невеликій три літа
Марно пролетіли... (...)
Висушили чадом, димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі» (Шевченко 1963, 1: 351).*

І супроводжує поета все життя. Павло Зайцев у написаній в 1955 році книзі «Життя Тараса Шевченка», описуючи повернення поета до рідної «Керелівки» у період трьох літ, сповіщає про автобіографічні аспекти теми: «Складними й глибокими мали бути його тодішні переживання: уже як вільна людина, освічена й усвідомлена національно й політично, зіткнувся тепер віч-на-віч із тяжким життям поневолених людей, але вже не чужих, а рідних, подвійно близьких. [...] Відвідуючи могилки батька й матері в темному садочку і дивлячись, як над ними „Хрести дубові посхилялись, Слова дощем позамивались”, запитався брата, що був із ним, про свою кучеряву Оксаночку й довідався раптом про страшну її трагедію: її звів приبلуда-москаль, вона мала від нього дитину, а потім покинута ним, збожеволіла. [...] Страшним пророцтвом, якимсь прозрінням ясновида вставали тепер у його власній уяві образ зведеної москалем Катерини з першої його поеми і образ збожеволілої Оксани з поеми „Слепая”» (Зайцев 1955: 105–107).

ЛІТЕРАТУРА

- Астрахан, Н.І. 2006, *Аналіз художнього тексту та інтерпретація літературного твору в контексті античної естетики*. <<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:niI7tBiBh3gJ:studentam.net.ua/content/view/8707/53/+%D0%D0%D0%BA%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%81&cd=94&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>>
- Беличко, Ю.В. (автор-упорядник) 1985, *Український живопис: Сто вибраних творів. Альбом*. Київ.
- Геллер, Л. 2002, Воскрешение понятия, или слово об екфрасисе. В кн.: Геллер, Л. (ред.), *Экфрасис в русской литературе: Труды лозаннского симпозиума*. Москва.
- Добролюбов, Н.А. 1952, *Собрание сочинений в трех томах, т. 3*. Москва.
- Зайцев, П. 1955, *Життя Тараса Шевченка*. Нью-Йорк–Париж–Мюнхен.
- Квітка-Оснoв'яненко, Г.Ф. 1981, *Зібрання творів у семи томах, т. 7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті. Листи*. Київ.
- Лессінг, Г.Е. 1968, *Лаокоон*. Київ.
- Мациевич, Л. К биографии Т.Г. Шевченка. *Киевская старина*. 1895, № 2. Див. <<http://izbornyk.org.ua/shevchenko/shev158.htm>>
- Расвський, С. 1968, Слідами загубленої картини. В кн.: Кирилюк, Є.П. (ред.), *Збірник праць п'ятнадцятої наукової шевченківської конференції*. Київ.
- Тарахан-Бережа, З.П. 1985, Однойменні поетичні та малярські твори. В кн.: *Шевченко – поет і художник (до проблеми єдності образного мислення)*. Київ.

- Хадынская, А.А. 2004, *Экфразис как способ выражения пасторальности в ранней лирике Георгия Иванова*. Автореферет диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тюмень. <<http://dissertation2.narod.ru/Diss2006/24-54.htm>>
- Чалый, М.К. 1882, *Жизнь и произведения Тараса Шевченка*. Киев.
- Шевченко, Т.Г. 1963, *Повне зібрання творів у шести томах, т. 1. Поезії. 1837–1847*. Київ.
- Шевченко, Т.Г. 1963, *Повне зібрання творів у шести томах, т. 4. Повісті*. Київ.
- Шевченко, Т.Г. 1964, *Повне зібрання творів у шести томах, т. 6. Листи. Нотатки. Фольклорні записи*. Київ.